

СИНОНІМІЯ У ТЕРМІНОЛОГІЇ

Наталія ЦИМБАЛ (Умань, Україна)

У статті розглядаються проблеми дослідження наукової термінології, зокрема лексико-семантичні відношення синонімії. Подано класифікацію синонімічних опозицій, описано джерела виникнення синонімії у термінології.

Ключові слова: термінологія, терміносистема, синонімія, дублетність, варіантність, нормативність, лексико-семантична група.

The paper deals with the problems of scientific terminology study, particularly lexico-semantic relations of synonymy. The author gives the classification of synonymic oppositions and describes the sources of the origin of the synonymy in terminology.

Key words: terminology, terminological system, synonymy, dimorphism, variation, standardization, lexico-semantic group.

Синонімія – семантичне явище, яке вважається в лексиці однією з найважливіших системотвірних категорій. Незважаючи на значні досягнення у дослідженні проблеми синонімії в сучасній лінгвістиці (В.А.Звегінцев, Г.А.Уфимцева, В.А.Гречко, С.Г.Бережан, Ю.Д.Апресян, О.І.Нечитайло, О.О.Тараненко, О.О.Брагіна, М.П.Кочерган, Г.Й.Винокур та ін.), немає єдиного загальноприйнятого визначення і розуміння цього явища, чим і зумовлюється актуальність пропонованого дослідження.

Мета статті: лінгвістичний аналіз вияву явища синонімії у науковій термінології.

Синоніми визначаються як слова, які мають тотожне значення, і як слова, які мають близьке значення. Основними критеріями виділення синонімів є тотожність чи близькість семного складу, а також здатність чи нездатність до взаємозамінності в певних контекстах. Ідеальні синоніми повинні мати ідентичний семний склад та бути повністю взаємозамінюваними в контексті. Реально "цій умові не задовольняє жодна пара слів, які зараховують до розряду синонімів" [1: 219]: або є відмінність у значеннях слів, або ж вони не взаємозамінювані в контексті.

На основі опозиції "тотожність" – "близьке значення" сформувалася концепція нейтралізації семантичних відмінностей синонімів у чітких позиціях, які визначаються семантичними, лексичними, синтаксичними рисами. Отже, в сучасному мовознавстві загальноприйнятою є дефініція: "Синоніми – це слова, нетотожними семантичними ознаками яких є тільки ті ознаки, які можуть стійко нейтралізуватися у визначених позиціях" [8: 141].

Синонімія в термінології має риси, які відрізняють її від синонімії в загальноживаній лексиці. Насамперед, це відсутність експресивних конотацій, різнорідність у плані знакового (семіотичного) вираження, стилістична диференціація в межах наукового стилю (власне академічний, науково-популярний), диференціація за сферами використання (різні ступені освіти: від початкової до академічної тощо). Незважаючи на те, що синонімія є природним виявом законів розвитку мови, в термінології вона вважається явищем небажаним, адже термін повинен бути симетричним у плані співвідношення знака та значення. У процесі роботи з термінологією (укладання словників, стандартів, редагування текстів) дуже часто виникають проблеми з вибором одного терміна з двох або кількох можливих відповідників. Специфіка галузі і загальні вимоги до терміна визначають, якому термінові віддати перевагу. Вибраний термін повинен найточніше, найповніше характеризувати поняття, адже він, крім номінативної, виконує ще й дефінітивну функцію. В основі номінації, як правило, лежить певна ознака (оскільки весь зміст поняття у плані вираження репрезентувати неможливо), вона і визначає внутрішню форму слова. З наявних синонімів відбирається той, що має найінформативнішу внутрішню форму [7: 33]. Синонімія в термінології (і в термінології органічної хімії, зокрема) зумовлена як лінгвістичними, так і екстралінгвістичними чинниками:

- 1) постійним розвитком наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію;
- 2) неуніфікованістю термінології;
- 3) наявністю застарілих назв, які функціонують паралельно з новими;

- 4) відродженням вдалих термінів, які з певних причин не використовувалися протягом якогось часу;
- 5) паралельним уживанням запозиченого й автохтонного термінів;
- 6) необхідністю мовної економії, що породжує синонімію різних структурних рівнів;
- 7) номінацією того самого поняття різними науковими школами;
- 8) необхідністю номінації за кількома номінативними типами (в органічній хімії функціонують три номенклатурні системи).

Певні особливості вияву синонімічних відношень має кожна конкретна галузь знань, що пов'язано зі своєрідністю формування та структурою її категорійно-поняттєвого апарату, причому на початковому етапі становлення термінології або в періоди інтенсивної розробки чи нормування терміносистем спостерігається найбільша кількість синонімів [4: 73].

Класифікація і характеристика синонімів, зважаючи на їх складну природу, є різноаспектною. Поділ синонімів на повні (дублети) і часткові є основним, тому що відображає суть явища синонімії.

Повні синоніми (дублети, абсолютні синоніми) відзначаються тим, що вони цілком тотожні за своїм семантичним складом [5: 104], наприклад: *спирти (алкоголі)* – назва класу органічних сполук, що являють собою групу речовин із водним залишком [СУМ, т. 9, с. 508]. Проте ці синоніми розрізняються за частотою вживання (термін *алкоголі* вживається значно рідше), крім того, термін *алкоголі* майже не використовується як родова назва у процесі творення від них похідних за моделлю словосполучень: *метиловий спирт* [УРЕ, т. 6, с. 478], *етиловий спирт* [УРЕ, т. 4, с. 63], а не *метиловий алкоголь*, *етиловий алкоголь*, хоча за значенням (згідно з дефініціями термінів) це те саме поняття. Аналогічно: *седиментація* – *осадження*, *кон'югація* – *спряження*, *дегідратант* – *осушувач*, *імбаланс* – *незбалансованість*, *рідина* – *флюїд*. Взагалі, на основі аналізу термінів органічної хімії можна константувати, що в жодному з прикладів абсолютної

синонімії не зафіксована повна взаємозамінюваність у всіх можливих контекстах та однакова сполучуваність на граматико-семантичному рівні.

Найпоширеніша дублетна синонімія в системі назв органічних речовин. Їх кількість дуже велика, і одна назва (*спирт, кислота* тощо) може виступати родовою для безлічі видових (сотень і навіть тисяч). Причому можна говорити про традиційні схеми номінації і усталення (зокрема, в розвитку синонімічних рядів) в українській терміносистемі хімії не тільки родових, а й видових назв. Назви органічних кислот, зокрема *мурашиної*, – показовий приклад. Так, у XVII ст. з їдких виділень червоних мурашок було виділено кислоту, яку назвали *форміатною* (з лат. *formica* – мурашка) [СІНС: с. 890] (в українській мові функціонують дублетні автохтонні назви – *мурашина, мурашкова* [АУРСХ: с. 74]). В основі номінації – вказівка на природне джерело, з якого речовина була вперше виділена. З розвитком наукових уявлень поряд із народною назвою з'явилася систематична – *метанова кислота* (вживається тільки у спеціальних номенклатурних показниках), що відображає будову сполуки і є елементом класифікаційної системи понять органічної хімії (корінь *метан* вказує на наявність двох атомів вуглецю в ланцюзі атомів, суфікс *-ов* є родовим, вказує на рід монокарбонних кислот). Назва *форміатна кислота* в українській мові використовується значно рідше, ніж *мурашина кислота*, хоч назви більшості похідних від мурашиної кислоти сполук (*етилформіат, ортоформіат, формальдегід, формалін, формамід, хлороформ*), назва реакції (*формілювання*), групи (*форміл*), іона (*форміат*) мають словотвірні зв'язки саме з терміном *форміатна кислота*. Така сама модель у словотвірнопоняттєвому та функціональному аспектах властива назвам інших органічних кислот: *масляна* або *бутиратна* кислота (з гр. *βουτυρον* – масло) [СІНС: с. 138], *щавлева* або *оксалатна* кислота (з гр. *οξύς* – кислий і *αλς* – сіль) [СІНС: с. 594], *коркова* або *суберова (субератна) кислота* (з лат. *suber* – корок) [СІНС: с. 797] тощо. Усе це народні назви (за номенклатурним типом), а терміни *бутанова кислота, етандіова кислота, 1,8-октандіова кислота* - їх

систематичні відповідники. Серед названих синонімів більш уживаними в українській термінології органічної хімії є саме народні назви.

В окремих випадках вибір синонімічного відповідника визначається позамовними чинниками (особливо на міжгалузевому рівні). Так, в українській мові функціонують дублетні терміни органічної хімії *сечовина* і *карбамід* [ТПХ: с. 42]. Назву *сечовина* сполука отримала, тому що була вперше добута з сечі (пізніше її почали добувати шляхом органічного синтезу з зовсім інших речовин). Вона має широке використання у промисловості, в тому числі харчовій, наприклад, входить до складу жувальної гумки “Дирол”. Якщо у наукових хімічних текстах однаково поширені обидва терміни (і *сечовина*, і *карбамід*), то в інших сферах, зокрема, на етикетках названої жувальної гумки, тільки *карбамід* – фразу “Дирол” з *сечовиною*” не сприйняли б потенційні покупці.

Останніми роками в різного типу наукових виданнях – словниках, монографіях, підручниках – з'явилися терміни, що функціонували в термінології раніше (зокрема, у 20-ті роки), але з певних причин вийшли з ужитку: *етери* – *прості ефіри*, *естери* – *складні ефіри*. Зумовлена в даному разі соціальними чинниками дублетна синонімія такого типу (відновлення архаїзмів) має тимчасовий характер: один з відповідників обов'язково повинен втратити актуальність, який саме – покаже час. Так, на думку вчених, слово *ефір* запозичене з грецької мови – *αιθήρ* [ЕСУМ: т. 2, с. 174]. У грецькій міфології воно означало сонцесяйний шар повітря, де перебували боги. Згодом назву стали вживати на позначення чогось леткого, прозорого, невловимого. З часом слово набуло також значення “флюїд, уявне середовище, яке нібито заповнює проміжки між частинками і весь світовий простір”. Існуванням ефіру намагалися пояснити поширення світла тощо. Слово було запозичене латинською *aetherus*, а також пізніше багатьма іншими європейськими мовами, у тому числі давньоруською і старослов'янською. Вперше спосіб виготовлення *ефіру* (в сучасному розумінні *дітилового ефіру*) як хімічної речовини був описаний

З.Фробеніусом у 1730 р. За аналогією з “флюїдом” (чи ефіром), існування якого передбачалося в усьому світовому просторі за межами земної атмосфери, цій речовині на основі її леткості латинською мовою було остаточно присвоєно назву *spiritus aetherus* [2: 45]. Тут очевидне утворення терміна на основі метафоричного перенесення значення. Додамо, що одним із варіантів для номінації цього поняття у свій час було слово *нафта* (перенесення значення за властивістю горіння), яке в цьому значенні не прижилося [2: 45].

У кінці XVIII ст. було синтезовано ще ряд сполук з подібною будовою, але термін залишився той самий [2: 66]. Потім назва поширилася на сполуки зовсім іншого класу (функціональні похідні карбонових кислот), оскільки деякі з них теж леткі. Для розпізнавання цих двох класів сполук для другого з них було запроваджено (у німецькій мові) назву *ester* [НРС: с. 279], для першого залишився термін – *äther* [НРС: с. 76]. (Щодо походження слова *ester* існує думка, що це контамінація двох слів німецької мови *essig äther* – *оцтовий етер* [9: 218]). Російські хіміки прийняли відповідники *простой* і *сложный эфир* [Реформатский, 1908: с. 441], українські – у перші десятиліття XX ст. – *етер* і *естер* (*естр*): “*Етери* бувають двох родів. *Естери* (складні *етери*), про які вже згадувалось раніше, утворюються, як піддати спирти чинові кислот (або інших ангідридів або хлорангідридів); їх можна вважати за спирти, в яких Н у групі ОН замінено на кислотний радикал” [Реформатський, 1931: с. 58]. “*Етери* (*прості етери*) можна розглядати як спирти, що в них Н у групі ОН замінено на вуглеводневий радикал [Реформатський, 1931: с. 59]. “Магnezії – органічні сполуки зазначеного типу не важко здобути, діючи на магnezій гальюїдоподібними в *етеровому* розчині [Габель, 1932: с. 55]. В українській мові терміни *етер* і *естер* вживалися тільки до кінця 30-х років, пізніше вчені на позначення цих понять почали використовувати кальки з російської (причини цього екстралінгвістичні, соціальні). З 90-х років ці назви відновлено в українській мові. Сучасна наукова література фіксує терміни *простий ефір* – *етер* та *складний ефір* –

естер як синонімічні. Наприклад, “Алкілзаміщені насичені альдегіди утворюють переважно *складні ефіри* [УХЖ, 2000, т. 66, № 3-4: с. 46]”, “За літературними даними, як початкова стадія диспропорціонування альдегіду можлива реакція, що приводить до утворення такого *складного ефіру...*”[УХЖ, 2000, т. 66, № 3-4: с. 47], ”Ще нижчі значення початкової швидкості алкілування ацетату натрію та виходу *складного ефіру* зафіксовано в ДМФА [УХЖ, 1998, т. 64, № 3: с. 52]”, “Нікель може викликати реакцію галогенонітрилів з альдегідами, церій та індій потребують виключно йодозаміщених *естерів* – тільки тоді швидкість реакції помірна” [С.М.Реформатський, 1997: с. 41].

Ще одна особливість термінології органічної хімії – це наявність різних типів номінації органічних сполук (різних номенклатурних типів). Причому номінація одночасно за кількома типами є необхідністю: *ацетон*, *диметилкетон*, *пропанон-2*. Це саме той унікальний випадок, коли синонімія в термінології є явищем бажаним [3: 78]. А от у межах кожного типу синонімія уже є неприпустимою, особливо в систематичній номенклатурі.

Отже, дублетна синонімія в термінології – явище поширене і цілком природне, уникнути якого неможливо та й не завжди потрібно.

Щодо часткової синонімії, то, виходячи з природи терміна як мовного знака, можна стверджувати, що для термінології це поняття неприйнятне: якщо терміни повністю тотожні за семним складом (мають однакову дефініцію), то це дублети; якщо є відмінності у значеннях, то це вже різні терміни. Термін *часткова синонімія* (квасісинонімія, гіперо-гіпонімічна, родо-видова синонімія) можна використати, характеризуючи термінологічну лексику, але в іншому аспекті – в аспекті контекстуальної родо-видової синонімії. Якщо пара або ряд термінів і мають близьке значення, то, як правило, між ними існує ієрархічна залежність: один із термінів позначає ширше поняття, інший – вужче. Необхідність використання чи родового, чи будь-якого з видових відповідників визначає тільки контекст. Так, у текстах з хімії останніх років видання спостерігається синонімічне використання

термінів *реактант* і *реагент*: ”За даними спектроскопії ПМР у присутності хірального зсувного *реагента* енантіомерний надлишок склав 25% для (3б) та 40% для (3г)” [Листван, 1998: с. 4]. ”Альтернативно ці коефіцієнти можуть бути визначені за допомогою рівнянь (11,12), у яких вони кількісно оцінюють залежність параметрів чутливості від структурних ефектів *реактантів*” [Шпанько, 1998: с. 6]. “Сплавлення сполук 98 або 93 з надлишком N-заміщеного азоту або недовгочасне кип’ятіння *реагентів* у ДМФА призводить до сполук, що були синтезовані раніше.” [Воловенко, 1998: с. 16]. ”*Реагентом*, що відповідає за активацію, ймовірно, є нітроній-катіон, концентрація якого у 100%-ній азотній кислоті досить значна” [Гунченко, 1997: с. 4]. У наведених контекстах терміни *реактант* і *реагент* – дублети. Але “Тлумачний термінологічний словник з органічної та фізико-органічної хімії” Й.О.Опейди та О.П.Швайки розмежовує їх значення: *реагент* (рос. реагент, англ. reagent) – речовина, що є учасником хімічної реакції (реактанти, проміжні речовини й продукти реакції) [ТСОХ: с. 281]; *реактант* (рос. реагирующее вещество, англ. reactant) – речовина, що вступає в хімічну реакцію; у хімічному рівнянні записується зліва від знака рівності [ТСОХ: с. 282]. Ці визначення засвідчують гіперо-гіпонімічні відношення між термінами *реагент* і *реактант*. На думку Й.О.Опейди та О.П.Швайки, варто застосувати диференційований підхід до вживання цих термінів, тобто активізувати функціонування терміна *реактант*, який є новотвором в українській мові, з властивою йому дефініцією, так, як це відбувається в англійській термінології вже давно [6; 7] У наведених вище прикладах треба використати саме цей термін. Хоч, на наш погляд, уживання термінів *реактант* і *реагент* як гіперо-гіпонімічних синонімів цілком припустиме.

Отже, підхід до розв’язання проблеми синонімії в термінології має бути диференційованим, адже, з одного боку, наявність багатьох лексичних відповідників до того самого поняття ускладнює спілкування в наукових колах (усне чи писемне), з іншого боку, синонімія є природним виявом

розвитку лексики; крім того, синоніми з різними експліцитно вираженими ознаками семантичної структури можуть полегшити розуміння суті поняття. У перспективі нашого дослідження – зіставний аналіз вияву явища синонімії в інших терміносистемах на матеріалі ще й російської та англійської мов.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Языки русской культуры, 1995. – Т. 1. – 472 с.
2. Быков Г.В. История органической химии. Открытие важнейших соединений. – М.: Наука, 1978. – 373 с.
3. Верещагин Е.М. У истоков славянской философской терминологии: ментализация как прием терминовтвора // Вопросы языкознания. - 1982. – № 6 - С. 105-114.
4. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977.– 246 с.
5. Лейчик В.М. Термины-синонимы, эквиваленты, варианты // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Вып.2. – Новосибирск, 1973. – С. 103-107.
6. Опейда Й., Швайка О. Деякі проблеми української хімічної термінології. – Донецьк, 1997. – 15 с.
7. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К.: Наукова думка, 1991. – 149 с.
8. Шмелёв Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 243 с.
9. Nickon A., Silversmith E. Organic Chemistry The Name Game. – Pergamon Press, 1987.- 498 p.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АУРСХ – Англо-українсько-російський словник з хімії / Укл. М.Ю.Корнілов, О.І.Білодід, Н.О.Давидова, С.І.Кисельова: В 2 ч. – К., 1994.

- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / Під заг. ред. О.С.Мельничука.– К., 1982-1989.– Т. 1-3.
- НРС – Немецко-русский словарь / Под. ред. А.А.Лепинга и Н.П.Страховой.– М.: Русский язык, 1984.– 988 с.
- СІНС – Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука.– К.: Головна редакція УРЕ, 1989.– 966 с.
- СУМ – Словник української мови в 11-ти томах. – К.: Наук. думка, 1971-1981.
- ТПХ – Корнілов М.Ю., Білодід О.І., Голуб О.А. Термінологічний посібник з хімії.– К., 1996.– 254 с.
- ТСОХ – Тлумачний термінологічний словник з органічної та фізико-органічної хімії / Укл. Й.Опейда, О.Швайка. – К.: Наукова думка, 1997. – 532 с.
- УРЕ – Українська радянська енциклопедія: У 12 т.– К.: Голов. вид. УРЕ, 1977.
- УХЖ – Український хімічний журнал.- 1993 – 1999 р.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Воловенко Ю.М. Синтез гетероциклічних β -енамінокетонів та конденсованих азинів на основі заміщених ацетонітрилів: Автореф. дис... д-ра хім. наук: 02.00.03 / Київський нац. ун-т.– К., 1998.– 32 с.

Габель Ю.О. Органічна хемія. – Х., 1932. – 346 с.

Гунченко П.О. Пропеланові вуглеводні в реакціях з електрофілами-окисниками: Автореф. дис... канд. хім. наук: 02.00.03 / Київський політехн. ун-т.– К., 1997.– 16 с.

Листван В.В. Синтез флуоровмісних органічних сполук сірки на основі 1,1-дигідрополіфлуоралкілсульфідів: Автореф. дис... канд. хім. наук: 02.00.03 / НАН України Ін-т орг. хімії .– К., 1998.– 18 с.

Реформатский С.И. Начальный курс органической химии.– Киев, 1908.– 441с.

Реформатський С. Органічна хімія. – Х.-К., 1931. – 178 с.

Реформатський та його знаменита реакція / З.В.Войтенко, М.Ю.Корнилов, І.П.Сунцова та ін.– К.: РВЦ “Київський університет”, 1997.– 92 с.

Шпанько І.В. Перехресний кореляційний аналіз реакцій нуклеофільного заміщення, явище ізопараметричності та структура перехідних станів: Автореф. дис... д-ра хім. наук: 02.00.03 / Ін-т фізико-орг. хімії та вуглехімії.– Донецьк, 1998.– 32 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Цимбал Наталія Андріївна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичного мовознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Наукові інтереси: термінознавство, діалектологія, етнолінгвістика, стилістика, теорія номінації, ономасіологія, мотивологія.